

Українська інтелігенція в другій половині XIX ст.: чинники формування ідеології народолюбства

У дослідженні зроблено спробу схарактеризувати та систематизувати умови й джерела формування української інтелігенції та ідеології народолюбства в другій половині XIX ст. Подано загальну характеристику умов і джерел формування інтелігенції в українських губерніях Російської імперії. Установлено, що на формування української інтелігенції впливали передусім загальноімперські процеси: зміни в політичному та господарському житті, розвиток капіталістичних відносин, зростання потреби у кваліфікованих працівниках, наростання народницького й активізація польського та українського національно-визвольних рухів. Проаналізовано кількісно-якісні й соціально-демографічні показники процесу формування української інтелігенції. З'ясовано, що зміни в політичному та господарському житті Російської імперії в пореформені десятиліття вплинули на радикалізацію поглядів української інтелігенції й сприяли формуванню власної ідеології – народолюбства.

Ключові слова: інтелігенція, різночинна інтелігенція, джерела формування інтелігенції, умови формування інтелігенції, народолюбство.

Постановка наукової проблеми та її значення. Друга половина XIX ст. в українській історії нерозривно пов'язана з діяльністю народників та громадівців. Більшість учасників цих рухів походили з нової соціальної верстви – різночинної інтелігенції. Від моменту появи української інтелігенції як окремої соціальної верстви в українських губерніях Російської імперії й до сьогодні тривають дискусії щодо соціальних джерел та етапів формування, а також процесу утворення її ідеології.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Історіографія питання умов та джерел формування української інтелігенції другої половини XIX ст. представлена дослідженнями вчених В. Борисенка [1, 2], М. Карпачова [4], Г. Касьянова [5], Б. Колоницького [6], І. Коляди [7], В. Лейкіної-Свірської [8, 9], С. Соколова [12], А. Шевчука [13], Н. Шип [11].

Мета статті – спроба висвітлити чинники, які вплинули на формування української інтелігенції, радикалізацію її поглядів та формування власної ідеології.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В умовах капіталістичної модернізації під впливом лібералізації суспільно-політичного життя в добу «Великих реформ» 1860–1880-х рр., наростання опозиційних рухів та настроїв, зокрема народницького й активізації польського й українського національно-визвольних, відбувається процес подальшого становлення української інтелігенції в Російській імперії. «Кінець 1850-х – початок 1860-х рр. позначився глибокою кризою правлячої верхівки Росії, підготовкою та початком ліберально-буржуазних реформ, демократичного піднесення», – справедливо зазначає у своїй праці «Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії» сучасний український історик С. Світленко [10, с. 103].

Подальша капіталістична індустріалізація в середині – наприкінці XIX ст. сприяла зростанню попиту на висококваліфікованих спеціалістів, що зумовлювало збільшення питомої ваги та ролі української інтелігенції в суспільно-політичній сфері, особливо під впливом західноєвропейських соціал-демократичних ідей. «Буржуазний розвиток Півдня Російської імперії, – зауважує у своїй монографії «Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.)» І. Коляда, – диверсифікував цю структуру (інтелігенцію – *авт.*), збільшував номенклатуру інтелектуальних професій, поглиблював їх спеціалізацію. Розвиток машинобудування, залізниці, а з ними й гірничорудної промисловості потребував збільшення технічних кадрів й технічної інтелігенції, а з розвитком та розгалуженням кредитно-банківської системи, посиленням ролі фінансового капіталу й торгівлі зростала (загострювалась) потреба у кваліфікованих працівниках комерційно-фінансових спеціальностей. Відтак, – резюмує автор, – об'єктивні потреби суспільного розвитку полягали у тому, щоб інтенсивно збільшувати кадри інтелігенції, насамперед її професійні заgonи, що були безпосередніми учасниками прогресивного розвитку країни» [7, с. 78–79].

У цей період доступ до середніх та вищих навчальних закладів отримали вихідці з усіх соціальних верств, проте самодержавна влада намагалася зберегти становий принцип освіти [14, с. 18]. Протягом XIX ст. на території України з'явилися три університети: Харківський, Новоросійський (Одеса) та Київ-

ський. Однак нові галузі освіти розвивалися досить повільно. Зокрема, у Харкові відкрилися ветеринарний (1850) та технологічний (1885) інститути; у Києві – політехнічний інститут із механічним, хімічним, будівельним та агрохімічним відділеннями (1898), а в Катеринославі – вище гірниче училище (1899). Система вищої освіти імперії Романових зорієнтована на обслуговування потреб військово-феодалної держави, а класична університетська гуманітарна освіта мала на меті підготовку кадрів для вищих ешелонів чиновництва. Переважно невисокий рівень розвитку спеціальної вищої освіти був неспроможний адекватно реагувати на зростаючі потреби виробництва у кваліфікованих інженерно-технічних кадрах [7, с. 79].

Українська дослідниця Н. Шип у своїй праці «Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк» зауважила, що в першій половині XIX ст. формування інтелігенції в Україні відбувалося досить повільно. Вона пов'язала таку тенденцію зі слабким розвитком університетської освіти [14, с. 21], аргументуючи це даними, за якими до середини XIX ст. у Київському та Харківському університетах серед студентів переважали діти дворян і становили $\frac{3}{4}$ від загальної кількості студентів [14, с. 18]. Після скасування кріпосного права та реформи вищої й середньої освіти значно збільшився прошарок різночинного за походженням студентства у вищих навчальних закладах. Дані, які подала Н. Шип станом на 20 березня 1880 р., засвідчують, що соціальними джерелами формування української інтелігенції другої третини XIX – початку XX ст. були в минулому привілейовані верстви населення: дворянство (спадкове та особисте), духовенство. Так, із 657 студентів Харківського університету частка студентів (нащадків, дітей) зі спадкового дворянства становила 21,2 %; особистого дворянства та чиновників – 18,1 %; священнослужителів – 38,7 %; почесних громадян і купців – 8,5 %; міщан та цехових – 7,5 %; селян – 1,2 %; інших станів – 4,8 %. У Харківському університеті вихідці з недворянських станів від загальної кількості студентів у 1865 р. – це 4,6 %, а в 1895 р. – 35,1 %. Із 1046 студентів Київського університету співвідношення студентів дещо відрізнявся: вихідці (нащадки, діти) спадкового дворянства – 22,4 %; особистого дворянства та чиновників – 26,5 %; священнослужителів – 18,6 %; почесних громадян і купців – 10,3 %; міщан та цехових – 17,3 %; селян – 1,9 %; інших станів – 3,0 %. Ситуація в Одеському університеті була такою: вихідці (нащадки, діти) спадкового дворянства – 12,1 %; особистого дворянства та чиновників – 10,1 %; священнослужителів – 51,7 %; почесних громадян і купців – 5,5 %; міщан та цехових – 12,2 %; селян – 2,0 %; інших станів – 6,4 %. Із 270 випускників Одеського університету (1868–1900 рр.) за соціальним походженням студенти історико-філологічного факультету поділялися таким чином: 59,3 % – вихідці з духовенства, 17,4 % – із дворян та штаб-офіцерських чинів, 7,1 % – обер-офіцерські, 5,9 % – міщани, 3 % – селяни й ін. [14, с. 18–19].

Отже, джерелами формування української інтелігенції впродовж другої половини XIX ст. стали стани, які належали до інтелектуальної, найбільш освіченої тогочасної еліти. Проте освітня реформа (1864 р.) мала наслідком наростання тенденції, особливо на кінець XIX ст., зростання питомої ваги інтелігенції недворянського походження. Джерелом формування інтелігенції в Україні, як і в Російській імперії в цілому, – зауважила Н. Шип, – було студентство, хоч в Україні спеціалізовані навчальні заклади з'явилися значно пізніше, ніж в імперських столичних центрах – Москві та Петербурзі [14, с. 20].

Прихід у гімназії й вищі навчальні заклади представників із соціальних верств, які згодом становитимуть верству різночинців, сприяв демократизації поглядів інтелігенції, соціально-професійний портрет якої у зв'язку з прискоренням капіталістичної модернізації, більше відповідав новому часу та в силу історичних умов і процесів зумовлював прогресивність її соціально-політичних поглядів, порівняно з попередниками [14, с. 19].

Отже, дворянсько-поміщицька інтелігенція, утративши попередню провідну роль у суспільно-політичному житті імперії, поступово поступилася першістю різночинній інтелігенції, представники якої були основою чиновників на державній службі, у структурах вищого державного управління, займали вищі військові й цивільні посади. У цей період осередками української інтелігенції стали гімназії, семінарії, училища та заклади вищої освіти.

Царська адміністрація різночинну інтелігенцію, до якої на той час входили агрономи, лікарі, вчителі, ветеринари, земські службовці, називала «третім елементом», на відміну від «першого», до якого відносили сановників вищого рангу й «другого» – місцевого дворянства, котре зосереджувалося в органах державної влади на місцях. Поступово до осіб так званого «третього елементу», або ж «осіб третього стану», стали відносити й спеціалістів, професійна діяльність яких пов'язана з діяльністю земств (лікарів, учителів, техніків, статистів, агрономів та ін.). Деякі представники цього «третього елементу» поділяли погляди народників, а згодом – соціал-демократів [14, с. 19].

Питання джерел формування та соціальної стратифікації наукової інтелігенції стосується праця українського дослідника А. Шевчука «Джерела формування наукової інтелігенції Півдня України сере-

дини XIX – початку XX століття», у якій, зокрема, окреслено соціальні джерела формування інтелігенції на Півдні України. Зокрема, науковець відзначає, що наукова інтелігенція в цьому регіоні формувалася з різних станів суспільства: дворянства, духовенства, почесних громадян, купецтва, міщанства, селянства, різних соціальних груп інтелігенції, переважно таких, як офіцерство, чиновництво, наукова інтелігенція, лікарі. Значну частину наукової інтелігенції становили вихідці з різночинного середовища. Так, представників духовенства на кінець XIX ст. в Новоросійському університеті – 22 %; купецького походження – 4,1 %; селян – 2,7 %; різних груп офіцерства – 16,6 %; чиновників – 4,16 % [13, с. 29–31]. Дослідник запропонував ще одне джерело формування інтелігенції – самовідтворення, під яким розуміє «повернення вихідців з певної соціальної групи до своєї групи через отримання відповідної освіти, тобто з родин вчених походять не державні службовці, а в першу чергу вчені». Представники цієї групи становили 9,7 % [13, с. 31].

Отже, на думку А. Шевчука, джерела формування української інтелігенції впродовж другої половини XIX–XX ст. були як традиційні (зміна соціальної верстви), так і нові (самовідтворення).

Аналізуючи суспільно-політичну й соціально-культурну діяльність української інтелігенції, сучасний дослідник І. Коляда, звернув увагу на таку якісну ознаку інтелігенції, як національний склад. Під час перепису населення в Російській імперії в 1897 р. національний розподіл відбувався за мовною ознакою: «великоросами» називалися ті, хто рідною мовою обирав російську, а «малоросами» – хто обрав українську мову тощо. Такий розподіл закладав статистичні похибки, адже якщо досліджувати кількісний склад національно свідомої української інтелігенції в українських губерніях Російської імперії, представники якої обрали «малоросійську» мову, то потрібно враховувати українське селянство, яке переважно не знало та не володіло іншими мовами, окрім української [7, с. 91–92]. Чинником, що впливав на національну самоідентифікацію інтелігенції, на думку вченого, був і той факт, що на кінець XIX – початок XX ст. українська інтелігенція в містах поповнилася вихідцями із селян, які, завершуючи навчання, стояли перед вибором: русифікуватися, щоб зробити кар'єру на імперській службі, або ж зберегти власну національну ідентичність. На такий складний вибір значний вплив мала українська гуманітарна інтелігенція старшого покоління, що була сконцентрована в університетах. Це породжувало механізм впливу на інтелігента із села, через якого поширювалися й популяризувалися провідні ідеї та ідеології, що їх продукувала міська інтелігенція на селянське суспільство [7; с. 112].

Хоча загальноросійський перепис населення 1897 р. не надає чіткої відповіді щодо кількості української інтелігенції загалом, але водночас вони відображали основні пропорції в національно-професійному розподілі представників розумової праці: серед працівників адміністрації, судових органів і поліції росіяни становили 52,7 %, українці – 34,7 %, євреї – 0,9 %, поляки – 4,8 %; працівники громадської й станової служби – 30,6 %, 56,8 %, 3,7 %, 2,7 % відповідно; серед працівників приватної юридичної практики – 51,5 %, 16,1 %, 15,8 % та 15,8 %; представники національностей у навчально-виховній діяльності становили 29,9; 27,4; 31,2 та 3,3 % відповідно; працівники літератури, мистецтва й науки – 45,4; 10,6; 21,0; 7,8 %; працівники лікарсько-санітарної сфери діяльності – 39,7; 29,8; 17,0 та 9,6 %. Потрібно враховувати те, що хоч українці й переважали інші національні групи в професійній структурі українських губерній, але питома вага національно-свідомої інтелігенції на фоні титульної нації у співвідношенні до чисельності населення була досить мізерною: на 423 українці припадав лише один представник розумової праці [7, с. 93–94].

Характеризуючи причини радикалізації поглядів молодого інтелігенції, до якої він відносить студентську молодь, сучасний дослідник С. Світленко вказав на чинник відставання системи освіти, яка склалася в імперії та існувала в Україні. Як наслідок, з'явилися гуртки самоосвіти, у які об'єднувалася демократична молодь, щоб за допомогою самоосвіти підвищувати свій рівень політичної самосвідомості та політичної культури. Саме ці форми самоорганізації молоді, на думку дослідника, створювали умови для знайомства з легальною та нелегальною (забороненою) літературою (здебільшого соціал-демократичного спрямування), що, зі свого боку, сприяло зростанню впливів радикальних ідеологій на молоде покоління української інтелігенції [10, с. 122].

Радикалізація настроїв у студентському та різночинному середовищі пов'язана з появою такого суспільного явища, як «народництво». Уже на початку 1860-х рр. серед російських демократів з'явилося поняття «народники», під яким розуміли демократично налаштованих, схильних до реформаторства людей, симпатиків народу. У 1870–1880-х рр. російське народництво значно поширилося в губерніях підросійської України. У цьому демократичному русі інтелігенції в Російській імперії С. Світленко (і з ним не можливо не погодитися) виокремив представників українського національного руху пореформеної

доби, які в історичних джерелах отримали різні назви, як-от: «громадівці», «малорусофіли», «русинофіли», «українолюбці», «українофіли», «українські народовці», «українські народолюбці», «українці», «українські хлопомани», «хохлоamani», «українські соціалісти-федералісти» тощо. Так, на його думку, усі ці назви відбивають одне й те ж саме історичне явище, хоча є різними за походженням, рівнем автентичності, вірогідності та репрезентативності, тому їх можна об'єднати узагальнювальним поняттям – «українське народолюбство», яке впродовж кількох десятиліть слугувало однією з найпоширеніших самоназв демократичного українства, причому його вітчизняне походження не викликає сумнівів. Важливо, що цей термін адекватно відбивав головний зміст та особливості українського руху в підросійській Україні. Усе це знаходить підтвердження в різноманітних і непоодиноких джерелах: публіцистиці, приватному листуванні, щоденниках, мемуарах, позасудовому офіційному діловодстві [11; с. 45].

Виокремлюючи «українське народолюбство» в народницькому русі як самостійну ідейну течію, автор, опираючись на погляд одного з його ідеологів – М. Драгоманова, зазначив, що обидва народницькі рухи в підросійській Україні перебували в нерозривному зв'язку. Так, М. Драгоманов, усвідомлюючи їх типологічну спорідненість, указував, що між ними «дуже багато точок стику, особливо в теоретичних засадах». Ідейна близькість зумовлювала чимало аналогічного в практичній діяльності українських народолюбців та російських народників. Досить згадати досвід недільних шкіл або «ходіння в народ». Це зумовлювалося спільністю походження їхніх ідеологічних засад, зокрема ідеями вітчизняного та зарубіжного просвітництва, ліберального реформізму, демократизму, радикалізму, утопічного соціалізму, позитивізму у філософії, історіософії, природознавстві, природно-наукового матеріалізму, суб'єктивної соціології; однорідними етичними витоками, такими як патріотизм національних традицій, християнська мораль, засади просвітництва й романтизму [11; с. 47–48]. Проте їхня ідеологічна спільність, спільність джерел формування їхніх ідеологій зовсім не робить ці рухи тотожними. Це були різні етнічно-ідеологічні напрями з притаманними лише їм специфічними особливостями, тому вони виникли й сформувалися цілком самостійно на історичному ґрунті двох самобутніх народів [11; с. 48].

Отже, окреслюючи ідеологію української інтелігенції другої половини XIX ст. на теренах підросійської України, і в цьому цілком справедливий погляд С. Світленка, ми повинні розрізняти «російське народництво» та «українське народолюбство», які є найбільш автентичними, вірогідними й репрезентативними [11; с. 46–47].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, у цілому зміни в політичному й господарському житті Російської імперії в пореформені десятиліття, зокрема капіталістична модернізація, певна лібералізація політичного життя, утрата дворянством своєї провідної ролі в економічному житті імперії, неспроможність виробленням ним ідеології, яка б відповідала вимогам та викликам часу, зростаюча роль середньої й вищої освіти, наростаючі процеси урбанізації та міграції українського селянства в міста тощо, привели до швидкого зростання чисельності української інтелігенції, яка водночас ще поступалась у кількісному співвідношенні європейській і російській, що зумовлювалося як загальним бездержавним становищем української нації, так і незавершеністю на рубежі XIX–XX ст. процесу кристалізації національної інтелектуальної еліт. Вона продовжувала формуватися як за рахунок традиційних станів (дворянства, духовенства, почесних громадян, купецтва, міщанства, селянства), так і нових із числа студентства й за допомогою самовідтворення. Зростання ролі останніх чинників впливало на радикалізацію її поглядів і формування власної ідеології – українського народолюбства, що виокремило її в самостійну етнічно-ідеологічну течію з притаманними лише їй специфічними ідейними засадами.

Джерела та література

1. Борисенко В. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. Київ: [б. в.], 2002.
2. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні 60–90-х рр. XIX ст. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 161 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посіб. для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів іст. ф-тів вузів, вчителів. Київ, 1996. 360 с.
4. Карпачев М. Русские революционеры-разночинцы и буржуазные фальсификаторы. Москва: Мысль. 1979. 214 с.
5. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1993. 176 с.
6. Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы. *Из истории русской интеллигенции*. Санкт-Петербург, 2003.

7. Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України, 2010. 400 с.
8. Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. Москва: Мысль, 1971. 368 с.
9. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах. Москва: Мысль, 1981. 285 с.
10. Світленко С. Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст.: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: Навч. кн., 1999, 240 с.
11. Світленко С. І. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему. *Український історичний журнал*. 1997. № 3. С. 41–49.
12. Соколов К. Российская интеллигенция XVIII – начала XX вв.: картина мира и повседневность. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. 510 с.
13. Шевчук А. URL: http://chitalka.net.ua/textbooks/Shevchuk_jerla19/
14. Шип Н. «Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк». Киев: Наук. думка, 1991. 172 с.

Евгений Биба. Украинская интеллигенция во второй половине XIX в.: факторы формирования идеологии народолюбия. В исследовании освещается попытка охарактеризовать и систематизировать условия и источники формирования украинской интеллигенции во второй половине XIX в. В статье дается общая характеристика условий и источников формирования интеллигенции в украинских губерниях Российской империи. Установлено, что на формирование украинской интеллигенции, в первую очередь, влияли общеимперские процессы: изменения в политической и хозяйственной жизни, развитие капиталистических отношений, рост потребности в квалифицированных рабочих, нарастание народнического и активизация польского и украинского национально-освободительных движений. Анализируется количественно-качественный и социально-демографический процесс формирования украинской интеллигенции. Установлено, что изменения в политической и экономической жизни Российской империи в пореформенные десятилетия повлияли на радикализацию взглядов украинской интеллигенции и способствовали формированию собственной идеологии – народолюбия.

Ключевые слова: интеллигенция, разночинная интеллигенция, источники формирования интеллигенции, условия формирования интеллигенции, народолюбие.

Yevhenii Byba. Ukrainian Intellectuals in the Second Half of the Nineteenth Century: Factors Shaping the Ideology of Ukrainian Populism. The study highlights the attempt to characterize and systematize the conditions and sources of the formation of the Ukrainian intellectuals in the second half of the 19th century. The article gives a general description of the conditions and sources of the formation of the intelligentsia in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. It was established that the formation of the Ukrainian intellectuals was primarily influenced by imperial processes: changes in political and economic life, the development of capitalist relations, the growth of the need for skilled workers, the growth of the populist and the activation of the Polish and Ukrainian national liberation movements. The quantitative-qualitative and socio-demographic process of the formation of the Ukrainian intellectuals is analyzed. It was established that changes in the political and economic life of the Russian Empire in the post-reform decades have had a direct impact on the radicalization of the views of the Ukrainian intellectuals and contributed to the formation of their own ideology – Ukrainian populism.

Key words: intellectuals, diverse intellectuals, sources of formation of intellectuals, conditions of formation of intellectuals, Ukrainian populism.

Стаття надійшла до редколегії
18.10.2018 р.

УДК 271.4-722(477):2-45+27-725:37

Ігор Коляда,
Павло Юрчишин

Архієпископ УГКЦ Володимир Стернюк: роль родини й родинного кола в становленні особистості майбутнього душпастиря

У статті на основі широкого комплексу джерел, аналізу історіографії здійснено спробу цілісного висвітлення ролі та впливу родини В. Стернюка в становленні особистості підлітка. Авторами окреслено родинне коло, яке

© Коляда І., Юрчишин П., 2019